

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Verslagen

British Society October Weekend Conference 1998 revisited

Michael Chayes

Vrijdagavond 9 oktober kon men zich laten inschrijven op het Institute of Education in Bedford Way, Bloomsbury, waar tevens de openingsreceptie en, later, de wetenschappelijke lezingen en plenaire zittingen werden gehouden. Diezelfde middag had de begrafenis van Joe Sandler plaatsgevonden, en bij de opening op zaterdagochtend vroeg Irma Brenman-Pick, voorzitter van de British Society, de aanwezigen hem met een minuut stilte te herdenken. Tevens werd Ada, de inmiddels overleden weduwe van Bion, herdacht, waarna Betty Joseph een herdenking uitsprak van de dochter, Parthenope, en de jongste kleindochter van de Bions, die in juli jongstleden tezamen bij een auto-ongeluk waren omgekomen: een familie-tragedie. Na deze knieval voor Thanatos kon de conferentie, gewijd aan Eros, of in engere zin, *Sexuality and the Neuroses, 100 Years On*, beginnen. Zoals bijna altijd in onze lange ervaring bleek het niveau van het wetenschappelijke gedeelte – de lezingen, de discussies – over het algemeen hoog te zijn, zowel wat betreft de inhoud alsook de stijl. De omlijsting was deze keer eveneens over het algemeen prettig en goed verzorgd. Voor de vrijdagavond kon men intekenen om met Engelse collega's in een klein groepje in de stad te gaan eten. Het is altijd prettig om collegae die men anders niet of zelden ziet weer te ontmoeten en met hen bij te kunnen praten, en eveneens om nieuwe mensen te leren kennen. De opkomst was deze keer ook weer groot, in totaal 340 deelnemers. Als men de 150 Britten niet meetelt, dan nemen de 18 uit Nederland een zeer respectabel aandeel voor hun rekening (bijna 10 procent). Het is mij niet duidelijk waarom deze conferentie niet populair is bij de Belgen, die

namelijk geheel ontbraken. Verder waren de Scandinaviërs en Finnen talrijk aanwezig (i.h.b. de Zweden), 59 in totaal! Met 23 Duitsers, nogal wat Italianen en Israël's, en een sprenkeling van Fransen en andere nationaliteiten is de telling compleet..

De eerste lezing, van Ron Britton, *Getting in on the Act: the Hysterical Solution*, gaf een meesterlijke update op Freuds *Studien uber Hysterie*, gebruikmakend van materiaal ontleend aan Breuers contacten met Bertha Pappenheim ('Anna O.') dat om redenen van discretie niet in de *Studien* werd gepubliceerd, en van nieuwe gegevens omtrent 'Anna O.', ontleend aan een studie door H.F. Ellenberger (1993), waarmee Britton overtuigend aantoonde dat deze casus reeds de eerste bron moet zijn geweest voor Freuds ideeën en formuleringen omtrent het Oedipuscomplex, identificatie, overdracht, tegenoverdracht, herhalingsdrang en ageren (acting out).

Voor alle duidelijkheid zij opgemerkt dat Brittons uiteenzetting uitsluitend de zogenaamde 'grande hystérie' of 'conversiehysterie' betrof; aan indelingen zoals die van Zetzel (1968) of van Easser & Lesser (1965) werd geheel voorbijgegaan. Britton is het met André Green (1997, 1998) eens, dat de hystérie het (terecht) verdient om als een duidelijk psychoanalytisch-nosologische eenheid te worden beschouwd, met overeenkomsten, doch ook met een kenmerkend verschil in accent, ten opzichte van de borderline organisatie. Het materiaal, rijk aan seksuele symboliek, laat er geen twijfel over bestaan, dat in dit ziektebeeld in ieder geval de seksualiteit de allerprominentste rol voor zich opeist. De kern van Brittons betoog was dat de symptomen en producties van het individu een identificatie vertolken met één oftewel beide leden van het ouderlijke paar in de oerscène, niet in nabootsing van hetgeen het individu 'natuurgetrouw' heeft waargenomen, doch overeenkomstig de eigen fantasievoorstellingen van de

patiënt. Er wordt dus een 'theatervoorstelling' opgevoerd van de ouderlijke coïtus (Anna O. refereerde, zoals wij kunnen lezen, aan haar 'privé-theater'). Dit laatste impliceert (het is niet overbodig om dit op te merken) dat de conflicten die de achtergrond van de symptomatologie vormen, uit een ontwikkelingsperiode stammen waarin reeds het besef is ontstaan dat de moeder(figuur) – al is die op een gegeven moment niet waarneembaar – toch nog wel bestaat. Tevens postuleerde de spreker dat 'the place where the object spends its invisible existence [is] conceived inevitably as in relationship with another object which is a condition of existence (mijn cursivering). En, verder: 'The hysteric, I suggest, gets in on the act; mounts the stage and takes one of the parental parts. By an omnipotent phantasy of projective identification they believe they are one of the primal couple performing whatever they imagine takes place in the phantasied primal scene. This I think constitutes hysterical enactment ...' Waar Britton spreekt van participatie in de gefantaseerde ouderlijke coïtus door middel van 'almachtige projectieve identificatie' kan ik met hem daarin meegaan, maar ik mis ook iets anders: namelijk dat het bezit (sic!) van het introject van de ouder het individu (de illusie van) een magische macht en controle over de ander verschaft. Wij hebben hier in wezen te maken met een staking van of een onvermogen in het separatie-individueelproces, met alle implicaties vandien, waarover ik hier vanwege beperkte ruimte niet kan uitweiden.

Nadat Britton ons had geleid door de lotgevalen en het verdere verloop van de ziektegeschiedenis en de levensloop van Bertha Pappenheim, die uiteindelijk een redelijk sociaal en professioneel functioneren bereikte, echter ten koste van de uitoefening van haar seksuele leven, en met een blijvende antipathie jegens de psychoanalyse, heeft hij kort een door hemzelf uitgevoerde analyse gerefereerd, waarbij zijn analysant veel overeenkomsten in haar psychopathologie vertoonde met 'Anna O.', doch waarbij uiteindelijk wel een geslaagde integratie van de eigen seksualiteit kon worden bereikt; iets dat alleen mogelijk werd nadat een lang en pijnlijk durcharbeiten geleid had tot het loslaten van de defensieve (fantasie-)deelname aan de

seksuele activiteit van het ouderpaar in de oerscène. Bovendien: Brittons patiënt 'later remained favourably disposed to psychoanalysis'.

In zijn bespreking van het voorafgaande stelde Britton twee zaken centraal, te weten: de moeilijkheden en gevaren inherent aan het hanteren van de erotische overdracht bij deze patiënten; en de speciale aandacht en techniek die besteed dienen te worden aan de afweer die de libidineuze fixatie op het archaische, pregenitale moederobject verstevigt. Wat betreft de eerste van deze heeft hij ons niet alleen herinnerd aan het voorbeeld van de ongelukkige Breuer, maar citeerde hij Freuds tweede (1915) verhandeling over de overdracht, die zich dramatisch vooral richt op de erotische overdracht, *nota bene* gebruikmakend van de metafoer van het theater. Britton vermoedt, dat het de ontwikkelingen in de behandeling van Sabina Spielrein door Jung geweest zijn, die Freud op dat moment gedreven kunnen hebben om deze beschouwing te schrijven. Wat betreft het tweede punt liet Britton aardig zien aan de hand van zijn eigen geval, dat het de hardnekkige libidinale fixatie op de insufficiënte, *casu quo* onderverzadigde pregenitale band met het archaische moederobject moet zijn, die langdurige doorwerking vereist, wil men een goed therapeutisch resultaat, met integratie van de eigen genitale seksualiteit, bereiken.

Bij deze klassiek hysterische patiënten draagt de erotische betrekking met de vader eveneens de kenmerken van de eisende, kleverige fixatie op het archaische (moeder-)object, en vertoont het materiaal een sterk associatieve verbinding tussen seksualiteit en de dood. In zijn vergelijking van de hysterie met de borderline organisatie, zoals die zich afspeelt in de overdracht, zegt Britton: '... in hysteria the insistence is on possessing exclusively the analyst's love leading to a transference "illusion" which ignores the importance of any other reality than love; in the borderline transference the insistence is on complete inter-subjective understanding with the annihilation of any external link that might influence the analyst's ideas.'

De titel van de tweede lezing op de zaterdag, van Donald Campbell, *Seduction and the Dream of the Wise Baby*, is ontleend aan een stuk van

Ferenczi (1933) over de gevolgen van seksueel misbruik voor de ontwikkeling van het kind. Campbell is een begaafde analyticus, oorspronkelijk uit het veld van het maatschappelijk werk, die veel ervaring heeft met delinquenten door zijn werk bij de Portman Clinic, een poliklinische faciliteit voor patiënten die in aanraking geweest zijn met justitie of wier gedrag ze voor de rechter dreigt te brengen. De Portman Clinic werd in 1933 door onder anderen Edward Glover opgericht en helaas is de subsidiëring door de National Health Service de laatste jaren dermate afgeknepen dat het aantal en de frequentie van zittingen die voor de cliënten beschikbaar zijn, schromelijk tekortschieten. Het werk dat men daar desondanks, onder deze bijna dodelijke beperkingen, weet uit te voeren met een uitermate moeilijke patiëntenpopulatie heeft mijn bewondering afgedwongen. Campbell verkeerde nu in de gelukkige omstandigheid dat met de patiënt over wie hij sprak een analytische behandeling, overigens vis-à-vis, van drie jaar (waarna de patiënt voortijdig afbrak) mogelijk was. Deze patiënt, een getrouwde man van achter in de veertig, zocht een analyse omdat hij verontrust was door de doorbraak van angstwekkende herinneringsfragmenten en omdat hij erachter wilde komen of het mogelijk zou zijn, dat hij handelingen zou kunnen uitvoeren zonder daarvan weet te hebben. De psychopathologie vertoonde kenmerken van histerie, maar eveneens van de borderline persoonlijkheid. De patiënt was seksueel misbruikt door beide ouders tussen zijn derde en zijn dertiende jaar. Herinneringen hieraan werden pas in de loop van de behandeling beter beschikbaar en waren aanvankelijk voornamelijk, of soms alléén, opgeslagen in de vorm van lichamelijke belevingen van pijn of doofheid. Na bewustwording van de aanvankelijk afgeweerde herinneringen verdwenen deze fysieke gewaarwordingen. De patiënt had zich met de agressor geïdentificeerd, en hield zich bezig met het verleiden van jongetjes, die hij, nadat hij hun vertrouwen gewonnen had, seksueel misbruikte. Aanvankelijk dacht hij geen vijandige of agressieve intenties te hebben bij deze activiteiten, maar gaande de behandeling ontdekte hij, verschoelen achter zijn seksuele motieven, de haat en de

afgunst die hij jegens deze jongetjes koesterde, en zijn drang om ze kapot te maken. Pas hierna werd voor hem zijn woede jegens zijn moeder beschikbaar en hield hij op jongetjes te verleiden. In het vervolg meed hij de nabijheid van kinderen en kon hij stoppen met uitingen van fysieke agressie tegen zijn vrouw. Het schuldgevoel over wat hij de jongetjes had aangedaan was blijkbaar ondraaglijk: hij werd toenemend paranoïde, vreesde dat de analyticus hem aan zou geven bij de autoriteiten. Campbell heeft reden te vermoeden dat homoseksuele angsten in de overdracht, en angst om de analyticus te vermoorden, zijn patiënt ertoe hebben gebracht de behandeling, met maar partieel succes, af te breken. De analysant is er niet toe gekomen boosheid jegens zijn vader te beleven. Vader had de gewoonte gehad hem als kind, onder het voorlezen van een 'bed-time story' anaal te penetreren en verzekerde hem als hij over de pijn klaagde, dat er 'niets gebeurd' was. In de laatste zitting werd Campbell geheel verbijsterd door de afscheidswaarden van zijn patiënt, die erop neerkwamen dat 'nothing [had] happened' want hij had alles verzonnen (en dus was de hele analyse 'over niets' gegaan) ... waardoor de analyticus zich in de rol van het slachtoffer geplaatst voelde! In zijn bespreking van het materiaal richtte Campbell de aandacht op het verraad: ... eerst verraad van het vertrouwen en de behoefte aan veiligheid bij het kind, en vervolgens, door de ontkenning van het gebeurde, het dubbele verraad, waardoor de realiteitszin van het kind wordt aangevallen; op de gevolgen van (lichamelijke) pijn, waardoor conceptualisering, symbolisering en het gebruik van taal worden geblokkeerd; op het geheugen, namelijk hoe het vermogen om in de overdracht en door het analytische proces herinneringen terug te vinden, casu quo te reconstrueren, geblokkeerd wordt door identificatie met de ouder die ontkent, en die voor het kind model heeft gestaan; en op de splijting van het Ik ten gevolge van traumatisering. Ten slotte zette Michael Parsons in een uitstekend exposé, getiteld *Discovering What Freud Discovered*, zijn ideeën uiteen omtrent de historische verschuivingen die de betekenissen van seksualiteit en psychopathologie ondergaan hebben, en nog steeds ondergaan, onder de

invloed van veranderingen in de maatschappij en cultuur waarin wij leven. Hij poneerde een interactie in dit proces tussen culturele invloeden, die veranderen, enerzijds, en 'biological givens' anderzijds.

Freuds ontdekking van de psychoanalyse heeft zelf zulke verschuivingen teweeggebracht in de betekenissen die in zijn tijd gemeengoed waren, maar Freud was tevens een kind van zijn tijd (citaat uit een brief aan Fließ; Freud 1954), en maatschappelijk-culturele veranderingen sindsdien – *nota bene* mede onder invloed van deze zelfde psychoanalyse – kunnen niet anders dan *pari passu* hun invloed doen gelden op het psychoanalytische gedachtegoed. Parsons maakte een vergelijking met de sociaal-anthropologische inzichten betreffende de inhoudelijke veranderingen van het begrip 'childhood' door de eeuwen heen, in de Europese en Westerse cultuur, en eveneens de actuele inhoudelijke verschillen in dat begrip zoals die in verschillende culturen bestaan. Het kind zijn, maar ook seksualiteit, zegt Parsons, is een sociale constructie, de maatschappelijk bepaalde interpretatie volgens welke 'onveranderlijke biologische gegevens' worden gedefinieerd. Vervolgens gaf Parsons zijn beschouwingen over verschuivingen en veranderingen in de psychoanalytische theorievorming: Melanie Kleins 'positions' waren niet, en zijn niet bedoeld als vervanging van het concept van de elkaar opeenvolgende psychoseksuele fasen, doch als theoretisch model *ernaast*, om psychische constellaties aan te duiden die door het hele leven heen persisteren en elkaar kunnen afwisselen – verschijnselen die niet gevat (kunnen) worden door het theoretische model van de psychoseksuele ontwikkelingsfasen *alléén*. Van hier ging Parsons over naar de verschuivingen waarbij de klassieke drifttheorie haar centrale en dominerende rol steeds meer prijsgeeft aan de objectrelatietheorie: Freud plaatste het accent op het doel van de drift, waarbij het object minder belang werd toegekend, zolang het maar geschikt was voor het bevredigen van de drift. Gebruikmakend van citaten, laat Parsons echter zien dat het voor Freud niet een kwestie van absoluten geweest is, doch van plaatsing van het accent (waarbij overigens mijns inziens te zien valt hoe enorm de invloed geweest is van

deze accent-plaatsing!), en dat de kiemen van de objectrelatietheorie reeds aanwezig zijn in sommige passages die Freud zelf heeft geschreven. Met Fairbairn kwam de uitdrukkelijke uitdaging gericht op het idee van de louter functionele kwaliteit van het object: libido was volgens hem in de eerste plaats *objectzoekend*. Hiermee was Parsons aangekomen bij zijn bespreking van de verschuivingen in de psychoanalytische opvattingen over de seksualiteit in engere zin. Hij gebruikte hiervoor de ontwikkelingen in de opvattingen over perversies, beginnend met Freud zelf, wiens ideeën daarover tussen het schrijven van de *Drei Abhandlungen* (1905) en dat van *Ein Kind wird Geschlagen* (1919) belangrijke veranderingen ondergingen, en hij ging verder, via het werk van Khan (1979), met de discussie tussen de meer objectrelatiegeörienteerden enerzijds en de klassieke, louter biologisch geörienteerden anderzijds, zoals geïllustreerd op het IPA-congres in 1985 (Glasser 1986 en McDougall 1986, versus Arlow 1986). Hier spitste de bespreking zich verder toe en wel met de divergerende meningen over de *homoseksualiteit* als onderwerp: namelijk dient het *wél* of *niet* als een perversie te worden beschouwd? Moet het doorslaggevende criterium de gender-gerichtheid van het individu zijn of eerder de *kwaliteit van de relatie tot de ander*? Het standpunt van de objectrelatisten wint steeds meer veld: pervers is een relatie alleen te noemen wanneer het individu, door iets tussen zichzelf en de ander te plaatsen, de ander in diens hoedanigheid als persoon én als *ander* niet erkent, op afstand houdt, en louter als *ding* ter driftmatige bevrediging gebruikt; een relatie waarin intimiteit en *wederkerigheid* ('mutuality') aanwezig zijn, is niet pervers te noemen. En zo wordt in de psychoanalytische ordening der verschijnselen de seksualiteit losgeweekt van zijn verplichte koppeling aan de functie van procreatie, en als component dichterbij de affectieve toestand die wij *liefde* noemen gebracht; een wending die welgevallig moet zijn voor Colette Chiland (Société de Paris), die in de slotdiscussie opmerkte dat ze bij al het gepraat over seksualiteit dat ze gehoord had op deze conferentie, zo weinig had horen spreken over *liefde*!

Literatuur

Arlow, J.A. (1986), Discussion of papers by Dr. McDougall and Dr. Glasser. *International Journal of Psycho-Analysis* 67, p. 245-250.

Easser, B.R. & S.R. Lesser (1965), Hysterical Personality: a Re-evaluation. *Psychoanalytic Quarterly* 34, p. 390-405.

Ellenberger, H.F. (1993), The Story of 'Anna O': a Critical Review with New Data. In: H.F. Ellenberger, M.S. Micale (Ed.), *Beyond the Unconscious: Essays of Henri F. Ellenberger in the History of Psychiatry*. Princeton University Press, Princeton.

Ferenczi, S. (1933/1955), Confusion of Tongues between the Adult and the Child. In: M. Balint (Ed.), *Final Contributions to the Problems and Methods of Psychoanalysis*. Brunner/Mazel, New York, p. 225-230.

Freud, S. (1905), Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie. *Gesammelte Werke* V, S. Fischer, Frankfurt am Main, p. 27-145

Freud, S. (1919), 'Ein Kind wird geschlagen'. *Gesammelte Werke* XII, p. 197-226

Freud, S. (1954), *The Origins of Psychoanalysis: Letters to Wilhelm Fließ, Drafts and Notes, 1887-1902*. Editors: M. Bonaparte, A. Freud & E. Kris. Imago, Londen.

Glasser, M. (1986), Identification and its vicissitudes as observed in the perversions. *International Journal of Psycho-Analysis* 67, p. 9-18.

Green, A. (1997), Chiasmus: prospective-borderlines viewed after hysteria; retrospective-hysteria viewed after borderlines. Lezing gegeven op de EPF-conferentie, Genève, maart 1997. Gepubliceerd in: *Psychoanalysis in Europe* (EPF Bulletin) 48, voorjaar 1997, p. 39-42, en 49 najaar 1997, p. 28-46.

Green, A. (1998), La position phobique centrale. (Niet gepubliceerd).

Khan, M.R. (1979), *Alienation in Perversions*. Hogarth Press, Londen.

McDougall, J. (1986), Identifications, neo-needs and neosexualities. *International Journal of Psycho-Analysis* 67, p. 19-32.

Zetzel, E.R. (1968), The So-called Good Hysteric. In: E.R. Zetzel, *The Capacity for Emotional Growth*. Hogarth Press, Londen, p. 229-245.

M.F. Chayes is zelfstandig gevestigd psychiater en psychoanalyticus in Amsterdam.

Verdwijnd gezag: verslag van de studiedag op 26 juni 1999 van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie

Froukje Slijper

In de folder van de aankondiging van de studiedag van de NVPP *Verdwijnd gezag*, psychoanalytisch bekeken werd de symposiumbezoeker gelokt met twee interessante vragen: (1) is er sprake van verdwijnd gezag in de opvoeding en in de psychotherapeutische relatie en (2) leidt dit tot andersoortige intrapsychische processen waardoor er andere conflictoplossingen zijn ontstaan? Het programma zag er veelbelovend uit, met twee hoofdsprekers die in het ochtendprogramma de beantwoording van de eerste vraag over mogelijk verdwijnd gezag bij de moeder en de vader voor hun rekening zouden nemen. In het middagprogramma waren zes werkgroepen gepland waarin sprekers en deelnemers zich zouden gaan wijden aan beantwoording van de vraag over de psychotherapeutische relatie en de verhouding met verdwijnd gezag.

De actualiteit en de ernst van het onderwerp – die door de hoofdsprekers werden benadrukt door te wijzen op geweldsincidenten in 1998, zoals het doodschoppen van Meindert Tjoelker en de vernielingen in de Oosterparkbuurt in Groningen alsmede de gezagsconflicten van politici zoals die tussen minister Sorgdrager en meester Docters van Leeuwen – hadden er niet toe geleid dat er een grote opkomst was. De zaal was gevuld met ongeveer honderd collega's. Of dit nu betekent dat het onderwerp 'gezag' voor de beroepsgroep geen onderwerp van zorg is, of dat kinderen nog altijd als onbelangrijk worden gezien, of dat zo vlak voor de zomer iedereen al verzadigd was met symposia of uitgeput van het werken, is niet duidelijk geworden. De discussie, die voornamelijk tussen de organisatoren en de sprekers werd gevoerd deed vermoeden dat misschien het laatste aan de orde was, want aan de inhoud van de lezingen en werkgroepen en de wijze waarop ze gebracht werden kan het niet gelogen hebben.

De voorzitter van de NVPP, Wim Trijsburg,

benadrukte in zijn openingswoorden een feminisering van de samenleving na de Tweede Wereldoorlog, waardoor er een onderhandelingsmaatschappij is ontstaan waarbij beide partijen gelijkwaardig zijn. Gezag wordt door opvoeders, therapeuten en gezagsdragers in bredere zin niet meer opgelegd maar komt tot expressie door middel van onderhandeling. Over de vraag of dit nu heeft geleid tot verdwijnend gezag liet hij zich niet uit. Hij benadrukte meer dat zowel te veel als te weinig gezag niet goed is.

De twee hoofdlezingen, die respectievelijk het gezag van de moeder en dat van de vader behandelden, werden heel toepasselijk door een vrouw, Duveken Engels, en een man, Joost Baneke, gehouden. Joost Baneke had om zijn vaderschap te illustreren zijn puberdochter meegenomen, die in de zaal haar vader met gemengde gevoelens (zoals later uit haar gedrag in de lunchpauze bleek) aanhoorde. Het meenemen van de dochter deed mij denken aan de jaren zeventig waarin moeders op congressen hun baby's in draagdoeken meesleepten om hun emancipatie uit te dragen.

De lezing van Duveken Engels, *Het gezag van de moeder in een geïndividualiseerde samenleving*, was een boeiend, levendig en goed onderbouwd verslag. Zij begon haar lezing met de definitie van gezag volgens Van Dale. Evenals de voorzitter, die ook met deze definitie begonnen was, gaf zij aan, dat gezag volgens Van Dale een mannelijk begrip is ('zijn vaderlijk gezag doen gelden'). Zij contrasteerde vervolgens deze definitie met de psychoanalytische betekenis van gezag en toonde aan dat in psychoanalytische, of liever gezegd in ontwikkelings termen, gezag grotendeels door de moeder wordt uitgeoefend. De moeder, betoogde zij, wendt haar gezag aan bij het aanleren van controle over drift en affecten, het aanleren van ego en super-egofuncties en het aanleren van autonomie bij het kind. Het gezag van de moeder is volgens haar ouder dan dat van de vader. Het gezag van de vader speelt een rol bij de separatie van het kind van de moeder en het ontwikkelen van autonomie. Duveken Engels signaleerde vele tekenen van verdwijnend gezag in de samenleving. Zo noemde zij de toename van geweldpleging door minderjarige jongens en recentelijk

ook meisjes, een toename in de ernst van de delicten (vroeger snoep stelen, nu doodslag), een afname van de zwaarte van de straffen en een toename van delicten (verkeersovertredingen, oplichting) bij gezagsdragers zoals politici. Eén van de oorzaken van verdwijnend gezag ziet Duveken Engels in de 'permissive society' – een erfgoed van de jaren zestig, waarin gezagsdragers zoals ouders, onderwijzers, overheid en therapeuten onbewust of bewust hun gevoel om 'aardig gevonden te worden' laten gelden. Een andere aanleiding voor het verdwijnen van het gezag ziet zij in de overbelasting van de nieuwe moeder, die hoge eisen aan zichzelf stelt door het combineren van de zorg voor de kinderen en het huishouden met werken buitenshuis, en in een letterlijk en figuurlijk afwezige vader. De overbelaste moeder neigt tot toegeven, de nieuwe vader weigert zijn oude rol van boeman te vervullen en is een mooiweervader geworden. Duveken Engels ziet overbelasting vooral bij alleenstaande of gescheiden moeders. De psychoanalytische opvattingen over het moederschap met de 'good enough mothering' hebben veel onzekerheid bij moeders teweeggebracht, waardoor zij hoge eisen aan hun moederschap stellen. Schuldgevoel over de penisnijd en het compenseren van een laag zelfbeeld (als gevolg van de penisnijd) met grootheidsfantasieën zijn volgens Duveken Engels ook oorzaken van de overbelasting van moeders. Naar mijn mening en ook volgens andere psychoanalytici zoals Lerner (1987), zal jaloezie op de man bij sommige moeders die erg in de knoop zitten met hun zekerheid over hun vrouwzijn, een rol spelen, maar de meeste vrouwen kampen met andere problemen. Zij hebben te maken met een reëel gevoel van onvermogen om zowel volledig in de zorg voor vooral het jonge kind op te gaan als om te werken aan andere mogelijkheden tot zelfverwerkelijking zoals 'een baan'. Ook moeten zij omgaan met een schuldgevoel over de kinderwens, die bij vrouwen vaak sterker is dan bij mannen, waardoor zij ten onrechte het gevoel hebben de zorg alleen te moeten dragen. Uiteindelijk is het hoofdprobleem van de moeder naar mijn gevoel een gebrek aan vechtlust of – om in stijl met de voordracht te blijven – een gebrek aan gezag over zichzelf om het gezag

van de vader over het kind op te eisen. Joost Baneke, de tweede spreker, betoogde in zijn lezing *Het gezag van de vader in een geëmancipeerde samenleving*, dat ook de huidige vader overvraagd wordt. Vroeger was alles simpel voor de vader, hij was het hoofd van het gezin, hij was de autoriteit in juridische en sociale zin. Na de Tweede Wereldoorlog was er eerst een vaderloze maatschappij waarbij de kwaliteit van het vaderschap in de zin van Mitscherlich belangrijker was dan de kwantiteit. Maar nu is volgens Joost Baneke 'vader moe', omdat hij niet weet hoe hij moet vaderen, omdat de grens tussen het vader- en moederschap onduidelijk geworden is. De oorzaak ligt in de prestatie-maatschappij, maar ook in de emancipatie van de vrouw, die naar zijn mening onder meer geleid heeft tot een verharding bij vrouwen – zoals bij vrouwelijke politici – en tot een toename van potentieproblemen bij de man. Voor Joost Baneke is het belangrijk dat de toekomstige vader 'nabijheid' geeft aan zijn kinderen. Nabijheid kan onder meer bereikt worden doordat vaders zich aan hun kinderen in hun beroepsuitoefening laten zien. Dit laatste illustreerde de spreker door de aanwezigheid van zijn dochter in de zaal te noemen. In de lezing van Joost Baneke ontbrak een invulling van het begrip 'nabijheid' die verder gaat dan het 'je als vader later bewonderen'. Tevens miste ik een meer wetenschappelijk onderbouwd betoog over de oorzaak van het verdwijnend gezag van de vader. Het betoog was naar mijn gevoel te veel gebaseerd op casuïstiek of berichtgeving uit de media. De nieuwe vader kwam hierdoor niet echt uit de verf, duidelijk werd niet of de nieuwe vader de emancipatie van de nieuwe moeder niet kan bijbenen, eronder lijdt of dat er andere factoren in het spel zijn. Van het zeer aantrekkelijke middagprogramma kon ik helaas maar één van de zes werkgroepen bijwonen. Ouderlijk gezag en kinderanalytische psychotherapie van Gwen Marcelis was mijn keuze. De vijf andere werkgroepen waren: *Veranderende gezagsverhoudingen in de kerken* van Harry Stroecken, *Veranderende verhouding in de supervisie*; *verschillende stromingen* van John Bruggeman, *Alle banden binden niet even vast*; *over gezag en macht binnen de klinische behandeling van adolescenten* van

Marja Rexwinkel, *Toen ik mij als vader bekende, begon hij te bekennen, de betekenis van de vader en het gezag in de therapeutische relatie* van Jan Scheffer en *Gezagsacceptatie als factor in het genezingsproces bij forensisch psychiatrische patiënten* van Sven Leeuwenstein.

Een voordeel van de anderszins te betreuren geringe opkomst was dat door het kleine aantal deelnemers de groepsleden zich veilig en vrij genoeg voelden om zich te laten horen, waardoor de discussie die in het ochtendprogramma zo stijf en formeel was geweest nu levendig en informeel werd. Een belangrijke rol speelde hierbij ook de competente maar ook warme, soms moederlijke, wijze waarop Gwen Marcelis de werkgroep leidde. In de inleiding betoogde Gwen Marcelis dat kinderpsychoanalytische therapie alleen mogelijk is op gezag van de ouders. Niet omdat de ouders lastig, intrusief of anderszins pathogeen zijn, maar omdat de mate waarin het een kind toegestaan zal zijn om 'a person in its own right' te worden, begrensd wordt door de mogelijkheden die de ouders hebben om dat toe te staan. Inschatting van dit vermogen is cruciaal voor het succes van de kinderbehandeling. Voor de ouderonderzoeker is het van belang dat deze zich kan identificeren met de ouders, dwars door alle moeilijkheden en wellicht grote zorgen over het kind heen. Als de therapeut oog heeft voor de ouder, zal de ouder in staat zijn om oog te krijgen voor het kind. Gwen Marcelis pleitte voor een gezamenlijke probleemdefiniëring en een gedeeld behandeldoel, dat door de ouders erkend en gedragen kan worden. Zij wees erop dat therapeuten vaak de fout maken om een therapie te starten met een kind dat wel gemotiveerd is en inzicht in de problematiek heeft, maar dat niet gesteund wordt door de ouders. Zij stelde de groep voor om indicatiecriteria op te stellen voor een kindertherapie. In de groep kwamen thema's naar voren als: wat is de bewuste en wat de onbewuste hulpvraag van de ouders, hoe groot is de ambivalentie in hun gevoelens en is het mogelijk voor de oudertherapeut om deze gevoelens te 'containen' en te behandelen, en zijn de ouders in staat om het kind als apart individu te zien met eigen conflicten of in staat dit vermogen te ontwikkelen. In de discussie kwam de vraag van het symposi-

um over de relatie tussen verdwijnend gezag en de psychotherapeutische relatie slechts indirect aan de orde, maar ik miste dat niet.

De vraag of verdwijnend gezag leidt tot ander-soortige psychische ontwikkelingen en proces-sen is in de lezingen die ik heb bijgewoond niet aan de orde geweest; ik hoop wel in één van de andere zes middaglezingen. Wat dit laatste betreft is het jammer dat er geen samenvatting was aan het eind van het symposium van de twee hoofdlezingen en de zes werkgroepen. Een discussie naar aanleiding van deze samen-vatting zou zeker zinvol zijn geweest en zou gezien de moed die de deelnemers opgedaan hadden in de werkgroepen ongetwijfeld ook levendig zijn geweest.

Literatuur

Lerner, H.E. (1987), *From Freud to feminist personality theory: getting here from there*. In: M.R. Walsh (red), *The psychology of women: Ongoing debates*. Yale University Press, New Haven/London.

Dr. F.M.E. Slijper is psycholoog, psychoanalyti-cus en seksuoloog, wetenschappelijk mede-werker van de afdeling kinder- en jeugdpsy-chiatrie van het Academisch Ziekenhuis Rotter-dam en zelfstandig gevestigd.

Verslag van de studiedag van zaterdag 19 september 1998, ingericht door de Belgische School voor Jungiaanse Psychoanalyse

Alice Andries

De Belgische School voor Jungiaanse Psycho-analyse organiseert een nieuwe reeks studieda-gen, deze keer met het werk van de Amerikaan-se psychoanalyticus Thomas H. Ogden als focus. Ogden is psychiater en psychoanalyti-cus, lid van the San Francisco Psychoanalytic Institute. Hij werkte in de Londense Tavistock Clinic. Dit zou zijn vertrouwdeheid met de Euro-pese psychoanalytische auteurs zoals Klein, Winnicott, Bion, Tustin enzovoort, kunnen ver-

klaren. Hij is daardoor ook in staat om de Euro-pese analytische literatuur voor Amerikaanse lezers te verduidelijken. Voor de betekenis van Ogden als psychoanalytisch denker verwijs ik naar Thys (1998). In de bespreking van Ogdens boek *Subjects of Analysis* vat Thys op kernachtige wijze de bijdrage van Ogden tot de huidige psy-choanalytische theorievorming samen: Ogden denkt na over de intersubjectiviteit in de psy-choanalytische theorie en praktijk. Deze ten-dens is ook in *The Matrix of the Mind: Object Relations and the Psychoanalytic Dialogue*, het boek van 1986 dat als uitgangspunt voor de eerste studie-dag werd uitgekozen, duidelijk aanwezig.

Er is voor deze studiedagen gekozen voor een formule waarbij twee lezingen in de voormid-dag stof geven voor discussie in kleine groepen in de namiddag. Daarna volgt een plenaire zit-ting waarin de verschillende ideeën uit de dis-cussiegroepen met elkaar worden geconfron-teerd. Jan Cambien, psychoanalyticus bij de Belgische School voor Psychoanalyse, en Dirk Vergaert van de Belgische School voor Jungi-aanse Psychoanalyse zorgden voor een levendi-ge en onderhoudende studiedag. Eerstgenoem-de spreker hield een uiteenzetting waarbij hij uitnodigde kritisch na te denken over Ogdens omgaan met de psychoanalytische werken van auteurs zoals Winnicott, Klein en Bion. Cam-bien noemde Ogdens boek een 'rough guide' voor de Amerikaanse lezer door het Europese landschap van de psychoanalytische literatuur. Ogden biedt een vrijblijvende kennismaking, een voorproef van de theorie, waarbij hij echter een aantal controversiële punten van de kleini-aanse theorie uit de weg gaat, zoals het oedi-paal conflict in het eerste levensjaar of het zoe-ken van een object als substituuymotivatie voor de drifttheorie. In een poging de essentie van het boek te vatten stelde Cambien dat de grond ervan een vraag is naar het wezen van het sub-ject. Hij wees erop dat Ogden Winnicott volgt in zijn standpunt dat het wezen van het bestaan van het subject te vinden is in de moeder-baby-eenheid. De vraag naar de relatieve bijdrage van 'nature' en 'nurture' is volgens de spreker ook een vraag naar waar de psychologie zich mee bezig houdt: kan men eigenlijk naast al de soft-waremodellen wel vooruit zonder een (biolo-gisch) hardwaremodel? Ogden wijst er even-

eens op dat de kleiniaanse hypothese in wezen niet verschilt van andere theorieën en hypothesen die een aangeboren apparaat of capaciteit vooropstellen. Als voorbeeld werd Chomsky's 'language acquisition device' gegeven en Jungs concept van de archetypen. Cambien betoogde echter dat Ogden deze instincttheorie niet aanvaardt. Verwijzend naar Bions 'It can't be in the mother alone' gaf de spreker ons een goede argumentatie voor het kleiniaanse standpunt. Door zijn erudiete en boeiende betoog overtuigde hij mij. Spijtig misschien dat Winnicott er enigszins bekaaid vanaf kwam. Het polemische van Cambiens stellingname lokte heftige reacties uit bij het publiek dat zich zo maar niet liet beroven van een goed object. In de daaropvolgende discussie werd (soms heftig) geprotesteerd tegen deze polarisering, die geen recht zou doen aan Ogdens positieve bijdrage. Dirk Vergaert gaf een heel andere lezing van Ogden. Hij benadrukte het creatieve van wat hij bij Ogden had gevonden en hij nam het achtste hoofdstuk van *The Matrix of the Mind*, dat handelt over de potentiële ruimte, als uitgangspunt voor zijn eigen associaties en overwegingen. 'Potentiële ruimte' is een term van Winnicott die refereert naar het ervaringsgebied dat tussen fantasie en werkelijkheid ligt. Vergaert stelde deze ruimte grafisch voor als een driehoek tussen symbool, het gesymboliseerde en het interpreterende subject, waarbinnen creativiteit mogelijk is. Het concept heeft implicaties voor de theorie over symboolvorming en subjectiviteit. Vergaert nam Ogdens beschouwingen over de pathologie van de symbolische functie als uitgangspunt voor zijn ideeën over psychisch lijden. Hij sprak over de tijd in de potentiële ruimte en besloot met enkele jungiaanse varianten op dit thema. Persoonlijk verlangde ik vooral in het laatste gedeelte van de voordracht naar een geschreven houvast omdat ik als het ware verloren liep in de doolhof van verschillende referentiekaders. In de namiddag werd er in kleine groepen

gediscussieerd over de concepten waarover de sprekers hadden uitgeweid. In de discussiegroep geleid door Cambien en Tilley, die ik volgde, kwam men tot de bijna paradoxale conclusie dat de kleiniaanse visie (namelijk dat het subject bepaald wordt door wat er zich in zijn interne wereld afspeelt en dat dit door het subject wordt gevrijwaard door processen van projectieve identificatie) meer hoopvol zou kunnen zijn dan de visie van Winnicott. Het is immers door het weer opnemen van geprojecteerde delen van het zelf of door het opheffen van processen van projectieve identificatie in analyse of therapie dat een subject zich als een geheel kan gaan voelen. Als psychisch welzijn voornamelijk afhangt van een moeder die goed genoeg geweest is, is hoop op verandering voor veel patiënten of cliënten ijdel.

Tijdens de plenaire sessie kwam het thema van de twee-eenheid moeder-kind en zijn weerslag op de subjectiviteit opnieuw uitgebreid aan bod.

Ogdens boek en deze studiedag die eraan gewijd was, stimuleerden tot een verdere reflectie over thema's die centraal staan binnen de psychoanalytische praktijk. Mij bekreep de gedachte dat Ogden zelf helemaal niet op zoek is naar een absolute waarheid. Met deze bevrijdende gedachte kijk ik uit naar de volgende studiedag over het werk van Ogden.

Literatuur

Ogden, T.H. (1986), *The Matrix of the Mind: Object Relations and the Psychoanalytic Dialogue*. Jason Aronson, New York.

Thys, M. (1998), Dialectiek en (inter)subjectiviteit in de psychoanalyse. *Tijdschrift voor Psychoanalyse* 4, p. 110-113.

A. Andries is psychiater-psychotherapeute, werkzaam met volwassenen en kinderen in privé-praktijk en in CGGZ DIGEZON te St. Antonius-Zoersel.